

This article continues the cycle of author's researches about relation to determination of linguistic status of irony and its facilities of expression at the level of syntax. The question about relation to determination of ironical subjective modality and the functions of particles as express of ironical sense of suggestion are analysed in it.

Key words: irony, particle, ironical sense, subjectively modal value.

С. О. Педченко

МОДАЛЬНІ ЧАСТКИ В СУЧАСНОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИТЛУМАЧЕННІ

Пропоновану статтю присвячено проблемі дослідження семантики модальних часток у сучасній лінгвістиці. Основну увагу приділено з'ясуванню ролі аналізованих слів у формуванні семантичної структури речення, зокрема такого її складника, як модальність.

Ключові слова: модальні частки, партикулятив, модальність, субкатегоріальні модальні значення.

Актуальною проблемою лінгвістики було і залишається вивчення окремих груп службових слів, з'ясування їхньої лінгвістичної природи, семантичних меж, особливостей реалізації на синтаксичному рівні. Неабиякий інтерес для мовознавців становлять модальні частки як найменш досліджена лексико-граматична категорія, що займає особне місце в партикулятивній системі сучасної української мови. Аналіз наукової літератури доводить, що питання про частки загалом і модальні зокрема на сьогодні не знайшло свого остаточного вирішення. Пояснюється це особливостями функціонування партикул, а саме: багатозначністю, поліфункціональністю, нечіткими семантичними межами, тісним зв'язком із семантико-синтаксичною структурою речення, здатністю утворювати своєрідні партикулятивні комплекси, вступати в омонімічні відношення з іншими граматичними класами (сполучниками, прислівниками, модальними словами тощо).

У цьому зв'язку виняткової значущості набуває питання про семантику модальних часток, яке й стало **предметом** нашого дослідження. Ми ставимо перед собою **мету** шляхом аналізу еволюції лінгвістичних поглядів на модальні частки та фактичного мовного матеріалу з'ясувати специфіку їхньої семантичної природи.

Частки як невід'ємний складник мовної системи кидають виклик багатьом лінгвістичним теоріям і класифікаціям. Для них виявляються індиферентними такі дихотомії, як знак – денотат, синтагматика – парадигматика, частина мови – член речення, повнозначні – службові слова тощо [12, 103]. Стосовно наявності або відсутності лексичного значення в часток чи його характеру в мовознавчій традиції можна виокремити кілька поглядів, що водночас відображають історичний розвиток дослідження розглядуваного класу слів.

Наукове відкриття часток як окремого лексико-граматичного розряду пов'язане з ім'ям ученого-слависта, професора Ніжинського історико-філологічного інституту А.В. Добіаша, який сформулював диференційні ознаки часток і прислівників і тим самим установив антиномію між ними [7, 512]. Проте це не означає, що до цього моменту вчення про частки не існувало. Термін "частка" (лат. *particula*) прийшов у вітчизняну лінгвістику з "античної, яка, у свою чергу, перейняла його зі східних граматик (пор. арабськ. *hart* – частка" [3, 520]. Довгий час і в українських (О. Павловського, М. Дяченка, О. Партацького, О. Огоновського, С. Смалт-Стоцького та ін.), і в російських (М. Ломоносова, О. Востокова, О. Соболевського та ін.) граматиках побутувало широке розуміння партикулів. До цього класу зараховували всі службові слова, а самі частки доволі часто розглядали у складі інших частин мови. Частки, на думку більшості названих дослідників, – формально-граматичні "слівця", що не виражають жодного змісту, а лише відтіняють значення інших слів. Так, О.О. Шахматов, поділяючи досліджувані лексеми на дві групи – препозитивні й постпозитивні, розглядав їх як граматичне утворення особливого роду, що займає проміжне місце між службовими словами і морфемами [21, 99-100]. Як бачимо, семантика модальних часток у системному висвітленні не була предметом уваги лінгвістів старшого покоління. На зв'язок часток із категорією модальності вперше звернув увагу В.В. Виноградов, увівши до складу модальних партикулятивів не лише віддієслівні похідні, а й питальні, окличні, оптативні, порівняльні та ін. частки [3, 520-530]. Попри те, що вчений запропонував широке (частки мови, що слугують для вираження граматичних відношень)

і вузьке (власне частки – синтаксичні одиниці, семантичний обсяг яких дуже широкий, а лексико-граматичні значення доволі рухливі) витлумачення часток, більшість його поглядів лягла в основу наукових пошуків сучасних дослідників партикулятивної системи мови.

Починаючи з 70-х років минулого століття, частки, що знаходились на периферії дослідницьких зацікавлень, здобувають гідне місце в лінгвістичних студіях як українських, так і зарубіжних учених (Н.Ю. Шведова [22], Т.М. Ніколаєва [15], Ю.Г. Скиба [17], Н.П. Гальона [5], Т.А. Яцюк [23], А.Т. Кривоносов [10], Н.А. Торопова [20] та ін.). Однак проблема семантики часток узагалі й модальних зокрема так і не знайшла однозначного вирішення. Одні мовознавці потрактовують їх як “граматичні елементи”, значення яких закладене в семантичній структурі речення [22], інші ставлять частки в один ряд із службовими словами [19], мотивуючи це тим, що вони (частки) не ідентифікуються з поняттями, отже, не мають власного лексичного значення і виконують тільки синтаксичні функції. Деякі дослідники, хоч і зараховують партикули до службових слів, але протиставляють їх прийменникам та сполучникам, які є засобом вираження синтаксичних відношень, на тій підставі, що частки, надаючи самостійним словам та реченням додаткових семантичних відтінків або граматичних значень, виконують семантико-граматичну, а не синтаксичну функцію [18].

Відома й така категорична думка, що всі службові слова, зокрема й частки, мають лексичне значення, вони не обмежуються сферою допоміжних засобів мови, а репрезентують певний аспект чи момент активної психічної діяльності людини [11; 6].

Останнім часом в українському мовознавстві частки кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфеми [4], що виконують роль релятивних елементів, функціонуючи в комунікативному синтаксисі як засіб структурування комунікативних типів речення та комунікативної актуалізації (функція рематизаторів). Примітно, що прихильники цієї теорії не акцентують увагу на модальній функції часток і відповідно не виокремлюють слова (аналітичні синтаксичні морфеми) зі згадуваною семантикою в осібний розряд.

Розвиток теорій дискурсу, функціонального синтаксису, семантики, виникнення лінгвістики тексту, теорії пресупозицій, прагматики тощо викликали необхідність по-новому поглянути на природу та особливості функціонування модальних часток. У процесі дослідження їхніх значень лінгвісти послуговуються зовнішніми категоріями. А. Вежбицька, зокрема, пропонує одинадцять різних підходів до з'ясування семантики часток [24]. На нашу думку, вивчення партикулів неможливе без залучення результатів досліджень теорії модальності, реалізаторами субкатегоріальних значень якої вони є. Оскільки модальність останнім часом розглядається як універсальна логіко-граматична категорія широкого семантичного діапазону, у якій “найбезпосередніше взаємодіють прагматичний, семантичний і синтаксичний аспекти висловлення, однак домінує прагматичний” [8, 5], то частки постають як модифікатори об'єктивно-суб'єктивного змісту висловлювання, що сукупно з іншими засобами (парентетичні внесення, редуплікація, порядок слів, семантика предиката, конотативні елементи тощо) формують модально-оцінну рамку речення. Як слушно зауважує І.О. Нагорний, структурна факультативність, граматиалізація значення частки зовсім не заважають цьому службовому слову бути синтаксично і прагматично містким, виконувати в реченні-висловленні цілий комплекс різноаспектних функцій [14, 105]. Актуалізований у комунікативному процесі клас слів, що за частотністю вживання займає одне з перших місць у повсякденному спілкуванні, здатний функціонувати як реалізатор облігаторних у плані прагматики смислів на семантичному рівні речення.

Дослідження висловлювань з частками переконує в тому, що суб'єктивно-модальні кваліфікатори, хоча й не належать до пропозитивно-значущих елементів реченнєвої структури, однак беруть активну участь в уточненні й обслуговуванні її семантики, а іноді – й формуванні, у результаті чого відчутно трансформують змістове поле речення модальними характеристиками, виконуючи роль семантично обов'язкових компонентів. Пор.: *Невже так буде вічно, думаю я, невже я не вигадаю чогось іншого?..* (І. Роздобудько) – *Так буде вічно, думаю я, я не вигадаю чогось іншого?..; Чи вони знали, що я не такий, як вони?* (М. Вінграновський) – *Вони знали, що я не такий, як вони?; Хай станцює та жінка так, як ти кажеш!* (Н. Зборовська) – *Станцює та жінка так, як ти кажеш; Немов зараз бачу: одчинене вікно, вітрилом напнулась серпанкова завіса* (М. Куліш) – *Зараз бачу: одчинене вікно, вітрилом напнулась серпанкова завіса; Коханню не має мети, не має напрямку, воно ніби безглузде, і в цьому його найвищий сенс, бо воно огортає тебе, обіймає і перетворює* (Ю. Покальчук) – *Кохання не має мети, не має напрямку, воно безглузде, і в цьому його найвищий сенс, бо воно огортає тебе, обіймає і перетворює.* Як бачимо, партикули реалізують об'єктивно-модальні (реальність/ірреальність) та суб'єктивно-модальні (проблематична достовірність,

волюнтативність, емоційна аксіологічність тощо) субкатегоріальні значення, причому експліковані ними модусні смисли почасти проникають у диктумну частину висловлювання, ускладнюючи її значеннєву структуру. Особливо показовими в цьому зв'язку є порівняльно-гіпотетичні частки як маркери епітемічно-модального значення проблематичної достовірності, що, обіймаючи припредикатну або детерінантну позицію, ніби синтезують у єдине ціле суб'єктивний та об'єктивний рівні змісту: *Андрій з Оксентієм начебто прокашлялися* (М. Матіос); *Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі* (О. Довженко).

Розширення меж категорії модальності, актуалізація комунікативно-прагматичного та функціонально-семантичного аспектів дослідження її значень викликають потребу в зміні складу модальних партикулятивів, що передбачає зростання їхніх функціональних спроможностей. Це стосується питальних, спонукальних, стверджувальних, заперечних, вказівних, актуалізаційних та інших часток. Важко не погодитися з твердженням А.А. Мецлера про причетність до категорії модальності всіх видів і підвидів часток і водночас про доцільність виокремлення в самостійний розряд часток модальних [13, 64], проте необхідно зауважити, що означені розряди слів знаходяться на периферії реалізаторів субкатегоріальних модальних значень. Так, диференціальні для вказівних часток аксіологічно-модальні значення (семи другого порядку) осуду, несхвалення тощо виявляють свою специфіку на тлі інтегрувального значення (семи першого порядку) – дейктичної ідентифікації (предмета, місця, часу, ситуації вцілому): – *Ось вони!* – *мирно відповідає сусід*; – *раз вам треба, дітки, беріть!* *Хіба я не даю?* (В. Барка); *Ось так я вперше побачив зблизька більшовизм* (І. Багряний); *А он стоять особи урядові, щоб тут же й смерть засвідчити судові* (Л. Костенко). Вказівне значення виділених слів певним чином змінюється, метафоризується, підсилюючи емоційно-експресивне забарвлення всього висловлювання. Звичайно, поняттями “сема”, “значення” ми оперуємо умовно, оскільки вони стосуються насамперед повнозначних лексем. З огляду на те, що партикули не позбавлені семантичної природи, нам видається можливим і доречним закріплення цих термінів за досліджуваним класом слів.

Відзначаючи багатозначність і поліфункціональність логіко-модальних часток, мовознавці-германісти описують їхню семантику як експліцитні смисли, спираючись при цьому на поняття пресупозиції, “заднього плану” тощо [20; 16]. Застосовуючи “атомний” метод дослідження партикул в порівняльно-типологічному аспекті, учені діходять висновку, що частка – універсальний засіб вираження модусних компонентів висловлювання, який транслює додаткову інформацію, у край необхідну для формування модальної рамки речення. Однак наголосимо, що розглядувані слова не є автосемантичними, їхні ідентифікувальні та диференціальні семи виявляють свою специфіку лише в певному контекстно-ситуативному оточенні.

Як уже зазначалося, склад модальних часток збільшується за рахунок переосмислення значень партикул других розрядів. Наприклад, залучення до аналізу досліджуваних слів концептуального апарату лінгвістичної прагматики дозволило А.М. Баранову й І.М. Кобозевій виявити прагматичні функції частки **а** та розглянути її на одному рівні з такими модальними частками, як **ну**, **так** [2]: *А ти й тепер не ймеш мені ще віри?* (І. Карпенко-Карий); *А скільки в тобі зосталось?* (О. Гончар); – *А я вам, Зіно, що я вам говорила?* (М. Вінграновський). Зауважимо, що дослідники теорії тексту дефінують названі та інші партикули як дискурсивні слова (або маркери), що відображають відношення між елементами структури дискурсу – “комунікативної ситуації, до складу якої входять свідомість комунікантів і створюваний у процесі спілкування текст” [9, 292]. Методика фіксації іллокутивної сили висловлювання дала змогу вченим з'ясувати безпосередній вклад семантики частки у його зміст. Проте не варто забувати, що розглядувані слова передають інформацію модально-прагматичного, а не денотативного чи сигніфікативного характеру.

Характерною особливістю більшості модальних часток є те, що вони, окрім багатозначності в межах партикулятивної системи, здатні вступати в омонімічні відношення з граматичними класами іншої природи (займенниками, прислівниками, модальними словами, сполучниками тощо). Транспозиційні процеси здебільшого відбуваються на рівні сполучник – частка, що інколи призводить до хибного потрактування лінгвістичного статусу службових слів у тій чи тій позиції. На наш погляд, головна відмінність між партикулятивами й однозвучними з ними кон'юнктивами полягає в тому, що сполучники, виконуючи конструктивну роль, репрезентують синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складного речення чи їхніми конденсатами (відокремленими членами речення), а частки, реалізуючи семантико-синтаксичні модальні значення, модифікують загальне модальне тло речення або маркують значення окремого його конститuenta. Порівняймо в цьому зв'язку такі приклади: *Великі хмари ніколи не бувають поодинокими. Поруч них завше легкі хмаринки, наче пух* (Г. Пагутяк) – *Небо над собором сьогодні*

було *наче* блакитніше, ніж завжди (О. Гончар); *Чи* це буде в клініці, *чи*, може, хтось буде й на дорозі чіплятися... (Т. Осьмачка) – *Чи* ж заволодію я тим, що мені – і мені лиш! – по праву належить? (О. Ірванець); В неволі тяжко, *хоча* й волі, Сказати по правді, не було (Т. Шевченко) – Стояти на роздоріжжі, на перехресті вітрів *хоча* б раз у житті доводиться кожному (І. Роздобудько).

Специфічною ознакою деяких модальних часток є вибірковість у поєднанні з синтаксемами певної семантики. Партикули, таким чином, перебувають у відношенні значеннєвої сумісності з репрезентантами конститутивних позицій, що суттєво вирізняє їх з-поміж інших “граматичних” класів слів. Так, порівняльно-гіпотетичні частки, обіймаючи здебільшого припредикатну позицію й впливаючи на модальну структуру ядерного члена речення, маркують загальний модальний план висловлювання значеннями умовності, уявності, сумніву, невпевненості, подібності, гіпотетичності тощо. Важливо наголосити, що семантика вершинного компонента в таких реченнях здебільшого репрезентується предикатами стану, які вказують на змінну, тимчасову характеристику предмета, напр.: – *Немов* заснула: *лице таке ясне та біле, їй-бо, не брешу* (М. Куліш); *В голові йому немов світало* (М. Коцюбинський); ...*Життя людського здебільшого вистачає лише, щоб чогось навчитися. А завершувати вже мовби й нема часу* (О. Гончар).

Уживання модальних часток при означених предикатах пояснюється передусім природою субкатегоріального епістемічно-модального значення проблематичної достовірності. Припущення-порівняння виникає найчастіше внаслідок безпосереднього сприймання мовцем довкілля в момент мовлення. Труднощі в ідентифікації ознаки, стану, дії предмета обумовлюють компаративацію їх із відомими ознаками, станами, діями та екстраполяцію на денотат. Як слушно зауважує Н.Д. Арутюнова, “вихідним пунктом позірності є sense-data” [1, 834], П-модальність зароджується в царині чуттєвого світосприйняття.

Отже, комунікативно-прагматичний підхід до визначення модальності як антропоєоцентричної суб’єктивно-об’єктивної категорії широкого семантичного діапазону, що охоплює когнітивно-епістемічні, емоційно-експресивні та оцінно-аксіологічні складники, розгляд часток як маркерів субкатегоріальних модальних значень, модифікаторів семантичної структури речення, актуалізаторів її окремих конституентів, наявність у партикулятивній системі сучасної української мови явищ омонімії, антонімії, багатозначності тощо уможлиблює трактування партикулятивів як таких, що не позбавлені семантичної природи, яка виявляє себе в певному контекстно-ситуативному оточенні. Їхні семантико-функціональні властивості – одна з нелегких і дискусійних проблем сучасної лінгвістики, що потребує ґрунтовного вивчення і, звичайно, не обмежена рамками нашого дослідження. У перспективі подальших наукових розвідок – з’ясування ролі модальних часток у системі засобів вираження категорії модальності, їхня класифікація за функціонально-семантичним критерієм, ідентифікація за стильовими параметрами тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Баранов А.Н., Кобозева И.М. Модальные частицы в ответах на вопрос // Прагматика и проблемы интенциональности. – М.: ИВАН СССР, 1988. – С. 45-69.
3. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
4. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Гальона Н.П. Функції модальних часток // Українська мова і література в школі. – 1990. – №11. – С. 23–27.
6. Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – 359 с.
7. Добиаш А.В. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. – Прага, 1897. – 455 с.
8. Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: Монографія. – К.: Міленіум, 2006. – 226 с.
9. Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типовое и специфичное в языке). Изд. 3-е. Серия: Лингвистическое наследие XX века. – М.: УРСС, 2002. – 336 с.
10. Кривоносов А.Т. Модальные частицы как средство логико-грамматического членения в немецком языке // Вопросы языкознания. – 1982. – №3. – С. 48-61.
11. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К.: Видавництво Київ. ун-ту, 1964. – Ч.2. – 159 с.

12. Маковеева С.Е. К вопросу о семантике частиц // Язык как функциональная система: Сб. статей к юбилею проф. Новеллы Адександровны Кобриной / Н.П. Болдарев (отв. ред.); Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина. – Тамбов, 2001. – С. 103-106.
13. Мецлер А.А. Структурные связи в тексте (Парентезные конструкции). – Кишинев: Штииница, 1987. – 86 с.
14. Нагорный И.А. Функциональная семантика русских предположительных частиц // Вестник МГОУ. Серия “Русская филология”. – 2007. – №1. – М.: Изд-во МГОУ. – С. 105-108.
15. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании / (На материале славянских языков). – М.: Наука, 1985. – 169 с.
16. Пророкова В.М. Слова-“приправы”, слова-“заплаты”. Модальные частицы в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1991. – 127 с.
17. Скиба Ю.Г. Семантика и функция частицы как служебного слова. Курс лекций для студентов-филологов. – Черновцы, 1969. – 57 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
19. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За заг. ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
20. Торопова Н.А. К исследованию логических частиц // Вопр. языкознания. – 1978. – № 5. – С. 82 – 92.
21. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
22. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: АН СССР, 1960. – С. 97-248.
23. Яцюк Т.А. К вопросу о семантике частиц // Вопросы русского и общего языкознания: Сборник научных трудов Ташкентского гос. ун-та. – Вып. 519, 1976. – С. 99-104.
24. Wierzbicka A. The semantics of interjections // Journal of pragmatics. – 1992. – № 18. – p. 159-192.

The article deals with the problem of investigation of modal particles' semantics in contemporary linguistics. The main attention was paid by the role of such words in the process of building the semantic structure of sentence, particularly modality as its component.

Key words: modal particles, particulative (the system of particles), modality, subcategorical modal meaning.

А.Я. Середницька

КАТЕГОРІЯ ПРОСТОРОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ (НА МАТЕРІАЛІ ДІЕСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ)

Статтю присвячено розгляду особливостей мовної картини категорії переміщення, відтвореної методом ідеографічного класифікації на матеріалі більш як 8000 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення сучасної української літературної мови.

Ключові слова: ідеографічна класифікація, концепт, дієслова переміщення, картина світу.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки відбувся поворот до розгляду мовних явищ під антропоцентричним кутом зору [7]. Протягом тривалого часу мову вивчали як ізольоване, самодостатнє явище, „річ в собі”, що живе і розвивається за власними внутрішніми законами. Дослідники концентрували увагу на суто лінгвістичних закономірностях функціонування мовної системи та окремих її елементів.

На межі століть відбулася зміна наукової парадигми. При постановці і вирішенні лінгвістичних проблем визначальною стала ідея Л. Вітгенштейна, згідно з якою всі мовні засоби, вся мовна структура побудовані і працюють так, щоб виконувати певну функцію [2,3]. Мова створена людиною і для людини. Отже, вона функціонує так, щоб максимально чітко і адекватно відтворювати світ, у якому живе людина і саму людину в ньому. Крім того, мова забезпечує детальне, досконале, легке, зручне і чітке здійснення комунікативних і пізнавальних потреб людей.

Відповідно, у лінгвістиці відбувся розвиток комунікативних, прагматичних і когнітивних напрямів дослідження. У мовознавство увійшли теорія мовленнєвої діяльності, мовленнєвих актів, комунікації (комунікативна лінгвістика), поняття цілі висловлювання, мовленнєвої тактики і типів мовленнєвої поведінки, правил розмови, форм і ситуацій спілкування (прагматика), а також юнгівські